

**ДЕРЖАВНА СЛУЖБА УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО
ЗАХИСТУ УКРАЇНИ**

ЦОКОТА Вікторія Ризванівна

УДК 159.9:159.98

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ КОМАНДИРІВ ВІДДІЛЕНЬ ВІЙСЬКОВИХ ПОЖЕЖНИХ
ПІДРОЗДІЛІВ**

19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Харків – 2013

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національному аерокосмічному університеті імені М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник: кандидат психологічних наук, доцент
Жидко Максим Євгенович,
Національний аерокосмічний університет
ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний
інститут», кафедра психології, доцент кафедри.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Балабанова Любов Матвіївна,
Харківський національний університет внутрішніх
справ, кафедра загальної та практичної психології,
професор кафедри;

кандидат психологічних наук, доцент
Снісаренко Андрій Григорович
Академія пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля,
ад'юнктура, начальник.

Захист відбудеться «22» березня 2013 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.707.02 у Національному університеті цивільного захисту України за адресою: вул. Чернишевська, 94, м. Харків, 61023, зал засідань.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного університету цивільного захисту України за адресою: вул. Чернишевська, 94, м. Харків, 61023.

Автореферат розісланий «21» лютого 2013 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат психологічних наук, доцент

В.Є. Христенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Проблема психологічних особливостей ефективності професійної діяльності (далі – ЕПД) та її зв'язку з психологічними особливостями командирів військових підрозділів, в умовах реформування Збройних Сил України, включення до їх складу Державної служби надзвичайних ситуацій та розширення спектру їх обов'язків, набуває першочергової важливості у сучасній психологічній науці. Необхідність підвищення ЕПД особливо гостро постає в надзвичайних умовах військової служби, прикладом яких виступає діяльність військових пожежних підрозділів. Збільшення кількості непередбачуваних широкомасштабних займань сховищ з боєприпасами у світі та на території України вимагають розробки системи професійного психологічного відбору супроводу та навчання командирів відділень військових пожежних підрозділів (далі – КВВП).

Результати аналізу літературних джерел дають підставу стверджувати, що сукупність робіт присвячених, проблемі ефективності професійної діяльності, оперує різношаровим термінологічним простором нечітко детермінованих та об'єктивованих понять. При цьому зміст, широта та співвідношення даних понять для зменшення суб'єктивності, термінологічної плутанини, розробки критеріїв та чинників ефективності цілеспрямовано не досліджувалися. Що в свою чергу призводить до плутанини у психодіагностичних методах та відсутності ситиматизованого подальшого психологічного супроводу. Існуючі дослідження ототожнюють поняття ЕПД з успішністю фахівця (М. І. Жукова, 1990; П. М. Маруняк, 1996; Є. О. Клімов, 2003; Ю. П. Приходько, 2008), об'єктивними предметно-технологічними показниками та витратами (Г. С. Нікіфоров, 1996; Р. А. Шпак, 2004; С. О. Дружилов, 2010).

Відсутність науково-обґрунтованої інформації про відповідність професійно важливих індивідуально-психологічних особливостей, які сприяють досягненню професійної ефективності командира відділення військового пожежного підрозділу, психологічної класифікації основних схожих військових посад та критеріїв професійного психологічного відбору призводить до залишкового принципу комплектування військових частин особовим складом, який повинен підтримувати пожежну безпеку та своєчасно ліквідовувати негативні наслідки, а в перспективі й передавати командирський військово-пожежний досвід.

Виходячи з цього, можна зробити висновок про актуальність дослідження психологічних особливостей ефективності професійної діяльності командирів відділень військових пожежних підрозділів, його теоретичну і практичну значимість для Збройних Сил України, необхідність модифікації та стандартизації психодіагностичного інструментарію та розробку програми тренінгу розвитку сфер особистості, які визначають психологічні особливості ЕПД.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана відповідно Державної комплексної програми реформування і розвитку Збройних Сил України на 2007 – 2012 роки. Матеріали дослідження використано при опрацюванні науково-дослідної роботи «Створення психолого-педагогічного

забезпечення розвитку особистості студентів технічного університету» (ОК № 0111U001468) та науково-дослідної роботи «Особистісні фактори ефективності управлінської діяльності військового керівника» (ОК № 0101U000409).

Тему затверджено на засіданні Вченої ради Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут» (протокол № 5 від 20.10.2010 р.) та погоджено на засіданні бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 8 від 30.10.2012 р.).

Мета: на основі визначення ефективності професійної діяльності та її основних критеріїв, дослідити головні психологічні особливості командирів відділень військових пожежних підрозділів та розробити психотренінгову програму їх розвитку.

Гіпотеза дослідження. Рівень ефективності професійної діяльності командирів відділень військових пожежних підрозділів детермінується розвиненістю основних структурних компонентів емоційно-регуляторної, мотиваційно-потребової, комунікативної сфер та просторового інтелекту.

Відповідно до мети дослідження було поставлено такі **завдання дослідження:**

1) Провести аналіз теоретико-методологічних підходів до вивчення проблеми ЕПД та створити категоріальну модель ЕПД.

2) Створити диференціальну модель умов діяльності ризиконебезпечних професій та розробити систему критеріїв оцінки ЕПД КВВПП.

3) Провести аналіз психологічних особливостей, що впливають на ЕПД у КВВПП.

4) Визначити особливості та структуру емоційно-регуляторної сфери особистості у КВВПП строкової та контрактної служби, що зумовлюють ЕПД.

5) Дослідити особливості та структуру мотиваційно-потребової сфери особистості у КВВПП строкової та контрактної служби, що зумовлюють ЕПД.

6) Визначити особливості та структуру інтелектуальної сфери особистості у КВВПП строкової та контрактної служби, що зумовлюють ЕПД.

7) Виявити особливості та структуру комунікативної сфери особистості у КВВПП строкової та контрактної служби, що зумовлюють ЕПД.

8) Розробити детермінаційні моделі ЕПД КВВПП строкової та контрактної служби.

9) Розробити програму тренінгу розвитку сфер особистості, що визначають психологічні особливості ЕПД КВВПП строкової та контрактної служби.

Об'єкт дослідження – професійна діяльність командирів відділень військових пожежних підрозділів.

Предмет дослідження – психологічні особливості командирів відділень військових пожежних підрозділів, що зумовлюють ефективність їх професійної діяльності.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети було використано теоретичний (теоретико-методологічний аналіз проблеми, систематизація даних

наукових літературних джерел, порівняння та узагальнення даних), емпіричний (спостереження, бесіда, метод експертних оцінок, психодіагностичний метод) і математико-статистичний методи дослідження.

У дослідженні було використано такий комплекс психодіагностичних методик:

1) для дослідження емоційно-регуляторної сфери: методика БОО «Адаптивність» А. Г. Маклакова, С. В. Чермяніна та ін. (рівень адаптаційного потенціалу), методика визначення стресостійкості та соціальної адаптації Холмса та Раге, методика SACS («Стратегії подолання стресових ситуацій») С. Хобфолла, методика діагностики типології психологічного захисту Р. Плутчик в адаптації Л.І. Вассермана й ін., шкала диференційних емоцій К. Е. Ізарда і Торонтська алекситимічна шкала (TAS), адаптована в Психоневрологічному НДІ ім. В. М. Бехтерева, МКВ – метод колірних виборів, модифікований восьмикольоровий тест Люшера (в адаптації Л. М. Собчик);

2) для дослідження мотиваційно-потребової сфери: методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча, тест сенсожиттєвих орієнтацій (СЖО) Джеймса Крамбо та Леонарда Махолік в адаптації Д. О. Леонтьєва;

3) для діагностики просторового інтелекту: комплекс конструктивних субтестів (просторова уява та просторове узагальнення) тесту структури інтелекту (TSI) Р. Амтхауера та тест «Куб Лінка» для діагностики конструктивних практичних здібностей;

4) для діагностики особливостей комунікативної сфери: шкала комунікативних здібностей БОО «Адаптивність» А. Г. Маклакова, С. В. Чермяніна та ін., методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі.

Для математико-статистичної обробки результатів дослідження використовувалися коефіцієнт альфа Кронбаха, методи перевірки достовірності відмінностей зв'язаних вибірок (критерій Вілкоксона) та незв'язаних вибірок (φ-критерій кутового перетворення Фішера, t-критерій Стьюдента, U-критерій Манна-Уїтні, H-критерій Краскела-Уолліса); кореляційний аналіз (коефіцієнт рангової кореляції τ-Кендалла), ієрархічний кластерний аналіз з групуванням змінних з кореляційною мірою близькості, факторний аналіз (метод головних компонентів, «обертання» Varimax з нормалізацією Кайзера), коефіцієнт детермінації, які здійснювалися за допомогою комп'ютеризованого пакету статистичної програми SPSS Statistics 16.0.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали: положення і висновки теорії діяльності О. М. Леонтьєва; особистісний та системний підходи, розроблені С. Л. Рубінштейном; ідеї Б. Г. Ананьєва про комплексний підхід до вивчення людини; основні положення системного підходу, сформульовані Б. Ф. Ломовим; концепція Л. С. Виготського, пов'язана з розширеним трактуванням культурно-історичної теорії та поняттям зони найближчого розвитку; роботи у галузі психології професіоналізму Є. О. Клімова, А. К. Маркової та С. О. Дружилова; концепція психологічного забезпечення професійної діяльності Г. С. Нікіфорова, роботи в галузі дослідження

особистісного адаптаційного потенціалу А. Г. Маклакова; генетичний підхід С. Д. Максименко; загальнопсихологічні дослідження емоційно складних ситуацій і стресу R. S. Lazarus, S. Folkman, R. S. Launier, C. Maslach, Г. Сельє, Ф. Ю. Василюка, Л. Ф. Шестопалової; концепція індивідуальної норми психофізіологічних станів Л. М. Бабабановой; концепція збереження психічного здоров'я Л. А. Перелигіної, Ю. О. Приходько, Н. О. Світличної; дослідження професійного стресу та психічних станів О. В. Тімченко; дослідження соціально-психологічного забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах М. С. Корольчука, В. М. Крайнюка, С. М. Миронця; дослідження успішності фахівця М. І. Жукова, Ю. П. Приходько; сучасні уявлення про психотерапію та психокорекцію О. С. Кочаряна; дослідження впливу психологічного тренінгу на розвиток особистісних і професійно важливих якостей В. О. Лефтерова.

Наукова новизна одержаних результатів:

Вперше:

✓ створено диференціальну модель умов діяльності ризиконебезпечних професій у двомірному просторі за інтенсивністю та частотою прояву екстремального фактора;

✓ розроблено категоріальну модель ЕПД;

✓ розроблено систему критеріїв оцінки ЕПД КВВПП, виділено ділові (теоретичні знання і практичні навички) та психологічні критерії (відношення до діяльності) оцінки ЕПД КВВПП;

✓ встановлено психологічні особливості, що зумовлюють високий та низький рівень ЕПД КВВПП строкової та контрактної служби.

Розширено та доповнено:

✓ уявлення про надзвичайні умови діяльності КВВПП;

✓ зміст поняття ЕПД.

Отримали подальший розвиток:

✓ теоретичні основи та прикладні методи професійної психологічної підготовки фахівців ризиконебезпечних професій, зокрема методологічні та прикладні положення використання сучасних психотехнологій;

✓ шляхи та засоби моніторингу ефективності психотренінгових програм, спрямованих на формування та розвиток у фахівців ризиконебезпечних професій необхідних професійних якостей.

Практичне значення результатів дослідження, полягає в тому, що з позицій особистісно-професійного розвитку КВВПП розглянуто можливість діагностування рівня ЕПД фахівця, розроблено критерії його оцінки, обґрунтовано та запропоновано авторську психотренінгову програму розвитку сфер особистості, що визначають психологічні особливості ЕПД військовослужбовців строкової та контрактної служби. Це дало можливість:

✓ включити у процес підготовки фахівців Навчального центру пожежної безпеки Збройних Сил України (акт про впровадження № 520 від 26.09.2012) психотренінгову програму розвитку сфер особистості фахівця, що визначають психологічні особливості ЕПД;

✓ впровадити у діяльність Північного територіального відділу пожежної безпеки Збройних Сил України систему діагностичних критеріїв ЕПД КВВПП (акт про впровадження № 342 від 3.10.2012);

✓ включити у навчально-педагогічний процес кафедри психології гуманітарного факультету Національного аерокосмічного університету ім. М.С. Жуковського «Харківській авіаційний інститут» результати дослідження психологічних особливостей, що зумовлюють ЕПД (акт про впровадження № 739 від 4.10.2012).

Особистий внесок здобувача. У статті «Психологічні особливості регуляторної сфери, які впливають на ефективність професійної діяльності військових пожежних строкової та контрактної служби», виконаній у співавторстві з М. Є. Жидко, доробок автора полягає у зборі емпіричного матеріалу, його обробці та аналізі отриманих даних.

У статті «Сформированность социальной идентичности как показатель уровня личностной зрелости», виконаній у співавторстві з К. І. Толстою, автором здійснено аналіз зарубіжної та вітчизняної наукової літератури з проблеми дослідження.

Апробація результатів дисертації. Основні результати роботи доповідалися на Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасний стан розвитку екстремальної та кризової психології» (м. Харків, 18–19 листопада 2010 р.); науково-практичній конференції студентів та молодих вчених «Психологія в сучасному світі» (м. Харків, 11–12 травня 2011 р.); VII міжнародній науково-практичній конференції «Наука: теорія і практика – 2011» (м. Перемишль, 7–15 серпня 2011 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Методологія досліджень та сучасні соціальні, економічні, технологічні проблеми розвитку суспільства» (м. Харків, 18 листопада 2011 р.); IV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України» (м. Хмельницький, 18 листопада 2011 р.); Всеукраїнській науково-технічній конференції «Інтегровані комп'ютерні технології в машинобудуванні», ІКТМ-2011 (м. Харків, 22–25 листопада 2011 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції «Генеза буття особистості» (м. Київ, 19–20 грудня 2011 р.); Восьмій науковій конференції Харківського університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Новітні технології для захисту повітряного простору» (м. Харків, 18–19 квітня 2012 р.); Міжнародній молодіжній конференції «Вектори психології – 2012» (м. Харків, 23 квітня 2012 р.).

Публікації. Основний зміст роботи викладено в 14 публікаціях, з яких шість статей (чотири – виконано самостійно) опубліковано в спеціалізованих наукових виданнях, які входять до переліку, затвердженого Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, додатків, списку літератури. Текст дисертації викладений на 251 сторінках, основний обсяг становить 189 сторінок. Дисертація містить 82

таблиці та 17 рисунків. Список використаної літератури включає 254 джерела, з них 68 – англійською мовою.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтована актуальність дослідження, визначені об'єкт, предмет, мета й завдання дослідження, висвітлені наукова новизна та практичне значення роботи.

У першому розділі «Проблема взаємозв'язку ефективності професійної діяльності командирів відділень військових пожежних підрозділів та їх психологічних особливостей» розглядаються: проблема впливу професійної діяльності на особистість, стресові фактори професійної діяльності командирів військових пожежних підрозділів, підходи до концептуалізації ефективності професійної діяльності, чинники її формування та критерії ЕПД КВВП.

Розглядаються чотири основні підходи до визначення поняття ЕПД: ототожнення поняття ЕПД з поняттями результативність та продуктивність; зведення поняття ЕПД до об'єктивних, предметно-технологічних показників (якість, надійність, оптимальність, працездатність та коефіцієнт корисної дії); нівелювання поняття ЕПД та заміна його поняттям успішності; визначення ЕПД через сукупність об'єктивних та суб'єктивних показників. Встановлено співвідношення понять, представлених у даних підходах: результативність \geq ЕПД $>$ продуктивність; ЕПД більш широке поняття і не може бути зведене до предметно-технологічних показників; ЕПД є складовою успішності; для визначення рівня ЕПД необхідна оцінка об'єктивних та суб'єктивних показників. ЕПД можна визначити як складову частину успішності фахівця, сукупність об'єктивних предметно-технологічних показників та витрат і самооцінки як суб'єкта праці, яка опосередковано детермінується зовнішніми умовами діяльності через психологічні особливості фахівця.

Запропоновано модель диференціації умов діяльності у двомірному просторі за інтенсивністю та частотою прояву екстремального фактора. На основі даної моделі запропоновано визначення надзвичайних умов діяльності, як умов праці, які характеризуються раптовою дією високо інтенсивних екстремальних факторів, що представляють потенційну небезпеку для здоров'я та життя працівника, а також загрозу для здоров'я та життя інших людей або збереження матеріальних цінностей. Проведено психологічний аналіз умов діяльності КВВП, які можна класифікувати як особливі умови діяльності під час несення повсякденної військової служби та надзвичайні – під час гасіння пожеж на вибухонебезпечних сховищах озброєння.

Виділено три підходи до визначення головних критеріїв ЕПД: об'єктивний, об'єктивно-суб'єктивний та суб'єктивний, які відрізняються співвідношенням кількісних та якісних підрахунків матеріальних та психологічних показників досягнення ЕПД. На основі аналізу керівних документів та враховуючи експертну думку було виділено ділові критерії оцінки ЕПД КВВП, які були поділені на теоретичні (загальні знання за дисциплінами пожежної безпеки, знання

характеристик військового об'єкту і підпорядкованого відділення) та практичні (критерії часу і критерії правильності виконання (загальні та поетапні)). До психологічних (суб'єктивних) критеріїв ЕПД КВВПП можна віднести систему відношень до діяльності в надзвичайних умовах, яка складається з чотирьох блоків: професійна реалізація, стратегії професійної поведінки, професійна витривалість, визначення себе у колективі. За результатами досліджень особистісні фактори військового керівника визначають ефективність його управлінської діяльності, тобто детермінують психологічні особливості ЕПД. Для визначення психологічних особливостей ЕПД необхідно визначення суб'єктивних (системи відношень до діяльності) критеріїв та їх зв'язку з об'єктивними критеріями, а також визначення психологічних особливостей фахівців, які здійснюють професійну діяльність.

У другому розділі «Організація і методи дослідження» розкрито алгоритм дослідження, характеристика досліджуваних груп та обґрунтовано методи дослідження.

Вибірка, на якій проводилося дослідження, представлена КВВПП. Загальна кількість обстежуваних – 342 військовослужбовці, з них 188 військовослужбовців строкової служби та 154 військовослужбовці служби за контрактом, які пройшли програму підготовки та перепідготовки на посаду КВВПП у Навчальному центрі служби пожежної безпеки Збройних Сил України та мають досвід роботи за спеціальністю, гасіння пожеж на військових і цивільних об'єктах, та бойового чергування на навчально-тренувальному комплексі. Середній вік досліджуваних складає 20,9 років. В дослідженні брали участь КВВПП строкової та контрактної служби, яким незважаючи на різний професійний досвід та соціально-демографічні показники, висуваються однакові вимоги до виконання функціональних обов'язків.

Для визначення рівня ЕПД КВВПП використовувався метод експертної оцінки. В зв'язку з тим, що професійна діяльність КВВПП відбувається в надзвичайних умовах, експертна оцінка проводилася підчас імітації гасіння пожеж на сховищі боєприпасів з залученням експертів: командирів пожежних рот, командирів пожежних взводів та викладачів пожежних дисциплін, які мають досвід гасіння військових пожеж різної складності. При такому підході зменшується вплив на експертну оцінку міжособистісних взаємин, які склалися між керівництвом та КВВПП, та які мають відношення до оцінки успішності професійної діяльності. Підраховувався інтегральний показник об'єктивного критерію ЕПД, на основі результатів оцінки експертами дев'яти теоретичних критеріїв та шістнадцяти практичних критеріїв. Значущість відмінностей у рівні ЕПД між групами перевірялася за допомогою t-критерію Стьюдента. Відмінності є статистично значущими між всіма групами – $p \leq 0,01$.

У подальшому КВВПП було розподілено на шість груп у залежності від рівня інтегрального показника об'єктивного критерію ЕПД та форми служби (строкова чи контрактна). Проведено контент-аналіз з подальшою факторизацією результатів, на основі якого розроблено модель ключових психологічних

особливостей, які впливають на ЕПД КВВПП та запропоновано комплекс психодіагностичних методик для визначення психологічних особливостей ЕПД КВВПП у сферах: просторового інтелекту, емоційно-регуляторній, мотиваційно-потребовій та комунікативній. Застосовані математико-статистичні методи обробки результатів дослідження: перевірка достовірності відмінностей залежних та незалежних вибірок, методи багатовимірної статистики.

Розроблено методику «Незакінчені речення» для діагностики системи відношень до діяльності в надзвичайних умовах, яка виступає психологічним критерієм ЕПД, у представників ризиконебезпечних професій. Визначено питання, які не сприяють внутрішній узгодженості методики. Розраховано надійність методики методом розщеплення. Для всієї методики вона дорівнює 0,82 – високий рівень надійності методики. Також для перевірки надійності – внутрішньої узгодженості розраховано коефіцієнт Альфа Кронбаха для шкал методики, який дорівнює 0,77 – достатній рівень надійності. Визначено емпіричну валідність методики, яка дорівнює 0,51 при рівні значущості 0,05. Це свідчить про те, що методика має хороший коефіцієнт валідності. За допомогою факторного аналізу було виявлено, що всі чотири блоки методики формують один фактор системи відношень до діяльності в надзвичайних умовах, на діагностику якого направлена методика. Емпіричний розподіл результатів методики значущо не відрізняється від нормального, що свідчить про репрезентативність вибірки. Проведено стандартизацію результатів методики та створена таблиця переведення сирих балів у шкалу стенів. Встановлено статистично достовірні розбіжності між групами з різною ЕПД як КВВПП строкової так і контрактної служби, за усіма складовим системи відношення до діяльності, що в свою чергу дає можливість визначити зв'язок між об'єктивним та суб'єктивним критеріями ЕПД КВВПП як строкової, так і контрактної служби.

У третьому розділі «Особливості та структура сфер особистості, що зумовлюють ефективність професійної діяльності командирів відділень військових пожежних підрозділів строкової та контрактної служби» подано результати багатовимірного дослідження психологічних особливостей КВВПП, які визначають психологічні особливості ЕПД та її особливостей в залежності від форми служби.

На основі контент-аналізу керівних документів і експертної думки, та подальшого факторного аналізу отриманих результатів, розроблено модель ключових психологічних особливостей, які впливають на ЕПД КВВПП, яка включає чотири блоки психологічних особливостей: емоційно-регуляторну сферу (стійкість до впливу стрес-факторів, емоційно-вольовий контроль, висока адаптивність, поведінкова регуляція, активне та адекватне подолання складних ситуацій, здатність до відображення та ефективної переробки емоційних вражень, позитивний емоційний стан); мотиваційно-потребову сферу (спрямованість на військову службу, мотивованість на досягнення успіху, прагнення досягти високих професійних результатів); просторовий інтелект (розвинутість орієнтації у просторі, здатність приймати рішення в умовах дефіциту часу й інформації) та

комунікативну сферу (здатність впливати на підлеглих, комунікативна компетентність, готовність до співробітництва).

Виявлено відмінності у психологічних особливостях емоційно-регуляторної сфери КВВПП строкової та контрактної служби з різним рівнем ЕПД. КВВПП контрактної служби з низьким рівнем ЕПД в порівнянні з КВВПП строкової служби характеризуються вищим рівнем адаптаційного потенціалу ($U=11116,000$; $p<0,01$). При цьому низька ЕПД КВВПП строкової служби є наслідком поганого регулювання своїх емоцій та відчуття дезадаптації у незвичних умовах. В свою чергу зниження ЕПД у КВВПП контрактної служби пов'язане з недооцінкою значимості проблемної ситуації та ігноруванням заходів безпеки.

КВВПП контрактної служби з середнім рівнем ЕПД в порівнянні з військовими-пожежними строкової служби характеризуються кращою адаптованістю та пасивнішою долаючою поведінкою: асертивні дії ($U=12621,000$; $p<0,05$) та непрямі дії ($U=12592,500$; $p<0,05$). Це пов'язано з прагненням КВВПП контрактної служби суворіше контролювати емоції, не виявляти «слабкості» та «тримати удар» в стресовій ситуації, при цьому не брати на себе велику кількість зобов'язань, що може блокувати досягнення вищого рівня ефективності. КВВПП строкової служби характеризуються прагненням до активнішої долаючої поведінки, намагаючись таким чином досягти результативності своїм натиском, при цьому підвищенню рівня ефективності може заважати відсутність гнучкості в діях.

КВВПП строкової служби з високим рівнем ЕПД в порівнянні з КВВПП контрактної служби характеризуються вищим рівнем агресивності долаючої поведінки ($U=12238,500$; $p<0,05$). У КВВПП строкової служби спостерігається прагнення до високої результативності за рахунок примусового нав'язування своєї думки іншим.

Встановлено характер взаємозв'язку ЕПД КВВПП з параметрами регуляторної сфери. Структурна модель регуляторної сфери КВВПП строкової служби включає три кластери: уникнення психотравмуючої реальності, недиференційований копінг, адаптивна поведінка. Дані наведено на рис. 1.

КВВПП строкової служби сприймають стресову ситуацію як загрозову та відчують труднощі при виборі коректних поведінкових стратегій, при цьому ЕПД досягається завдяки вдалому використанню раніше засвоєних знань та сформованих навичок. Кластери уникнення психотравмуючої реальності та недиференційований копінг в подальшому стали мішенями тренінгу.

Структурна модель регуляторної сфери КВВПП контрактної служби включає чотири кластери: деструктивний захист, асоціальний копінг, просоціальний копінг, готовність до дій. Дані наведено на рис. 2.

Rescaled Distance Cluster Combine

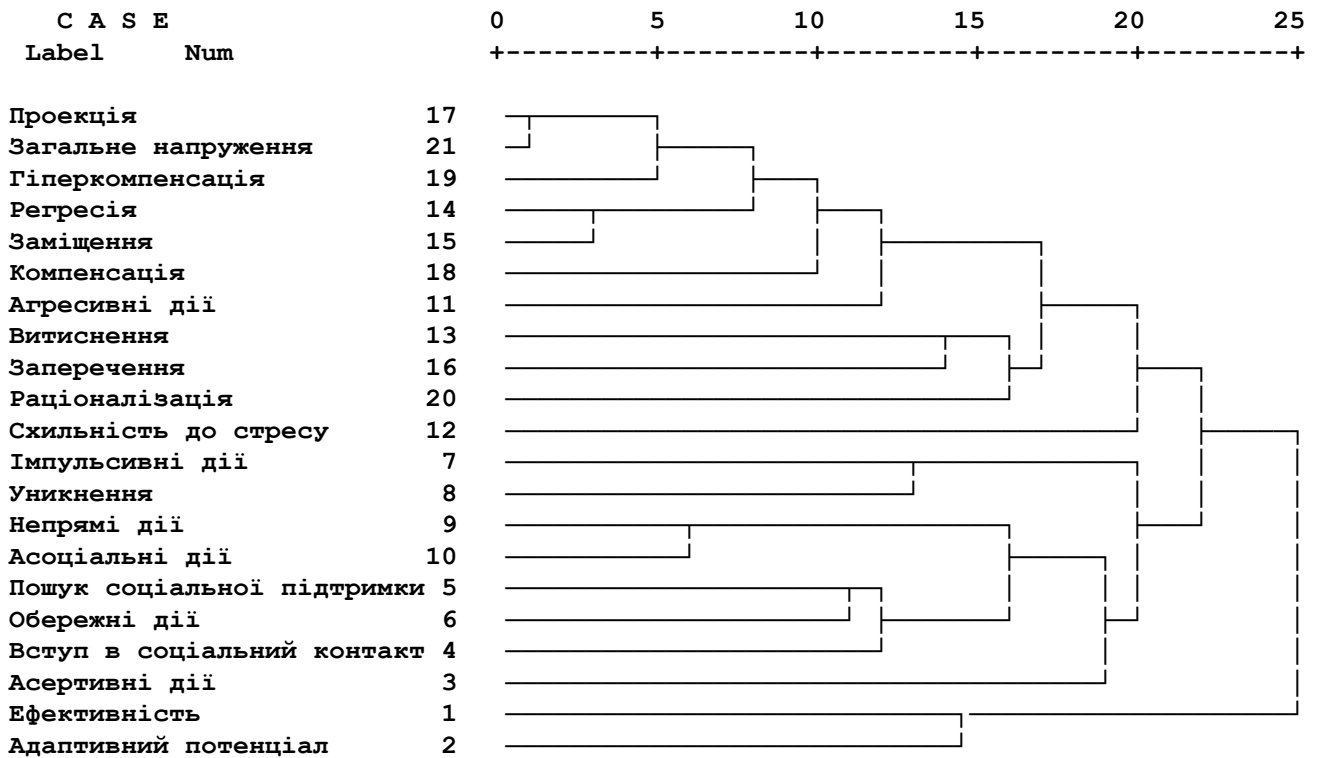

Рис 1. Структурна дендрограма регуляторної сфери КВВПІ строкової служби

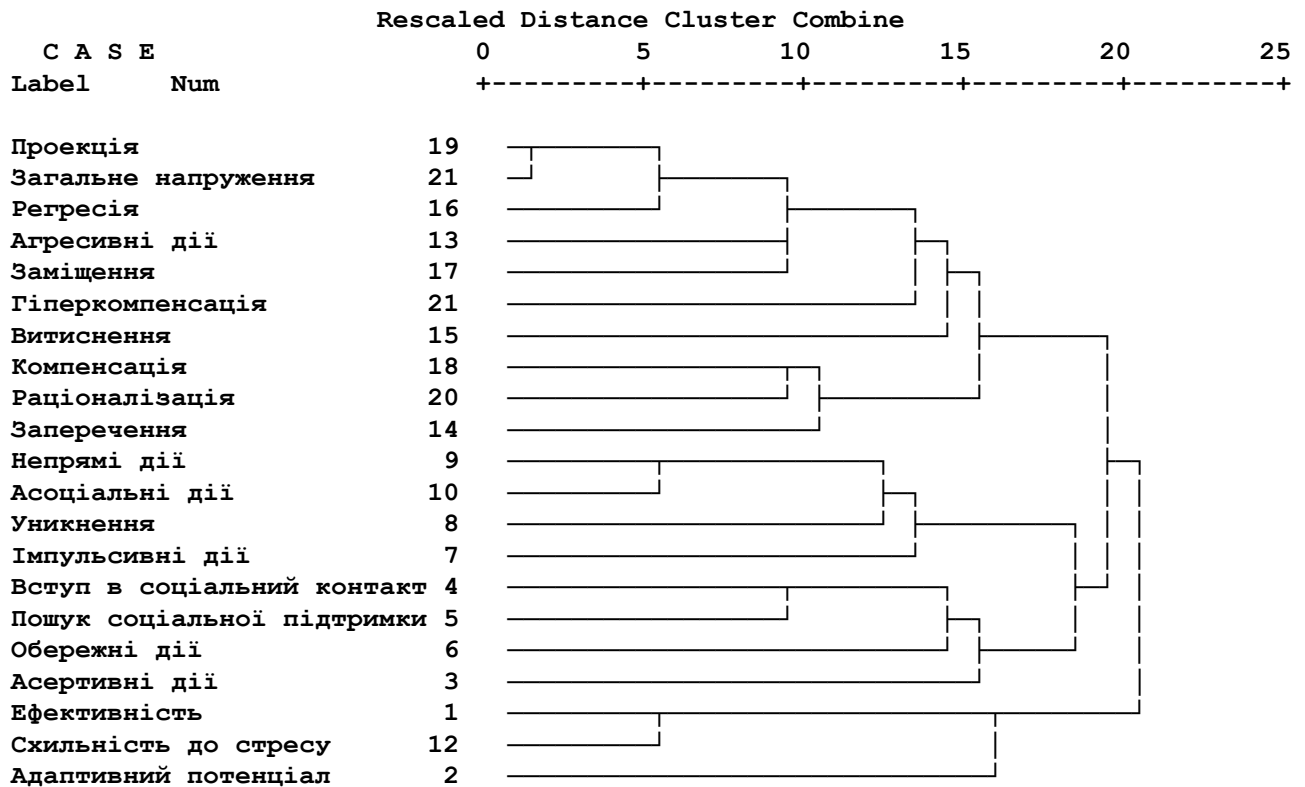

Рис. 2 Структурна дендрограма регуляторної сфери КВВПІ контрактної служби

КВВПІ контрактної служби сприймають стресову ситуацію як виклик та добре орієнтуються при виборі доцільних поведінкових стратегій завдяки своєму професійному досвіду, а просоціальний кластер демонструє направленість на взаємодію з підлеглими у команді. При цьому ЕПД досягається за допомогою своєчасного переходу від «оперативного спокою» до «готовності до активних дій».

Виявлено статистично достовірні відмінності у рівні алекситимії ($H=9,064$; $p<0,01$) КВВПІ строкової служби з різним рівнем ЕПД. КВВПІ строкової служби з вищою ЕПД значно краще ідентифікують та описують власні переживання, не відчувають труднощів під час перероблення емоційних вражень. КВВПІ контрактної служби з різною ЕПД значно не відрізняються за здатністю до перероблення емоційного стану та його відображення.

Виявлено позитивний середній показник коефіцієнту самопочуття в усіх шести групах, який поступово зростає від першої до шостої групи, не встановлено відмінностей між середніми рангами коефіцієнту самопочуття у КВВПІ строкової та контрактної служби з різним рівнем ЕПД. Відсутність зв'язку між самопочуттям та ЕПД у КВВПІ строкової служби може бути пов'язана з пограничним рівнем алекситимії у першій групі. КВВПІ строкової служби з низькою ЕПД завищують оцінку свого актуального стану, керуючись соціально бажаними настановами, в зв'язку з тим, що не можуть адекватно диференціювати власні емоції. В свою чергу КВВПІ контрактної служби загалом оцінюють свій емоційний стан як добрий та характеризуються не в значній мірі підвищеним настроєм.

Виявлено, що домінуючими емоційним профілем у всіх шести групах КВВПІ є профіль цікавості, у якому емоція радості об'єднується з емоцією інтересу, що відображає військову соціалізацію КВВПІ в рамках служби. Найменш вираженою емоцією у КВВПІ контрактної служби є емоція страху, даний показник відображає прагнення КВВПІ демонструвати «вірну» емоційну модель військового пожежного.

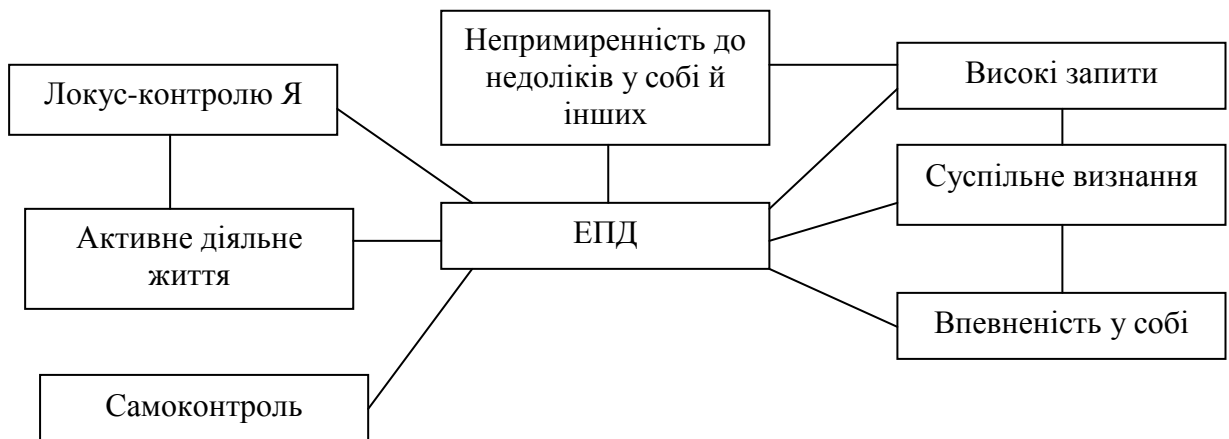
Не виявлено статистично достовірного зв'язку ЕПД КВВПІ строкової служби та емоцій, що пов'язано з примусовим вибором напряму служби (обов'язковий призов) та низькою суб'єктивною емоційною значимістю виконуваних професійних обов'язків.

Виявлено статистично достовірні відмінності за рівнем таких емоцій, як відраза ($H=7,905$; $p<0,05$) та сором ($H=6,856$; $p<0,05$) КВВПІ контрактної служби з різною ЕПД. Негативна оцінка своїх професійних успіхів разом з високою суб'єктивною значимістю власноруч обраної професії сприяє актуалізації у командирів відділень з низькою ЕПД емоції відрази до власного «непрофесійного Я», та обумовлює зниження самооцінки. В свою чергу підвищення рівня відрази разом з емоцією сорому сприяє підвищенню самосвідомості та самоконтролю.

Описано емоційний профіль кожної з груп: КВВПІ строкової служби з низькою ЕПД негативно відносяться до несення своїх військових обов'язків та демонструють пасивно захисну позицію; КВВПІ строкової служби з середньою

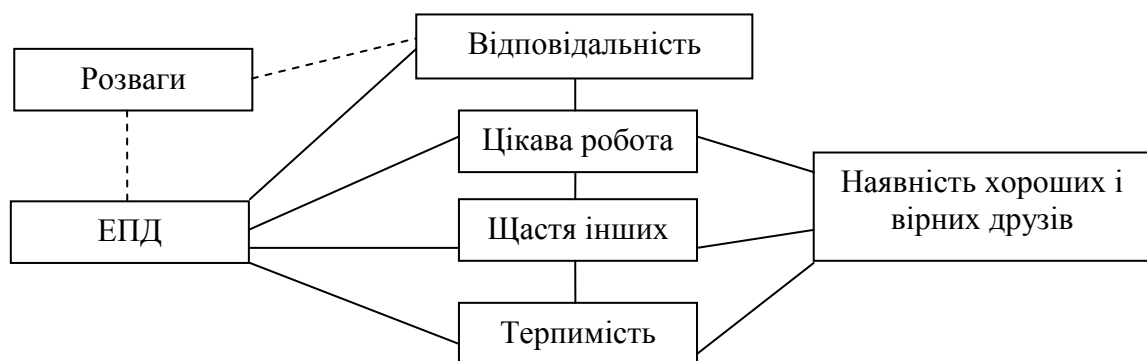
ЕПД позитивно та заповзято відносяться до несення своїх військових обов'язків, але відчувають труднощі через комунікативну невпевненість; КВВПП строкової служби з високою ЕПД активно виконують свої командирські обов'язки, демонструють рішучу лідерську позицію; КВВПП контрактної служби з низькою ЕПД займають пасивну захисну позицію через невдоволення своїми успіхами та власним професійним вибором, а їх невдачі на професійних теренах викликають відчуття провини; КВВПП контрактної служби з середньою ЕПД займають позицію обережності, через страх невдачі у значимій справі; КВВПП контрактної служби з високою ЕПД займають активну позицію, досягнення успіху у якій ототожнюється з прийняттям військовим оточенням.

Аналізуючи взаємозв'язки ЕПД КВВПП з параметрами мотиваційно-потребової сфери, було визначено низку достовірних кореляційних плеяд. Дані наведено на рис. 3 та рис. 4.

Примітка: — пряма кореляція.

Рис. 3 Корелограма компонентів мотиваційно-потребової сфери КВВПП строкової служби та ЕПД

Примітка: — пряма кореляція;
 ---- зворотна кореляція.

Рис. 4 Корелограма компонентів мотиваційно-потребової сфери КВВПП контрактної служби та ЕПД

Встановлено що для КВВПІ строкової служби характерно домінування матеріальних цінностей над духовними. КВВПІ строкової служби з низькою та середньою ЕПД намагаються уникнути відповідальності за своє майбутнє та прагнуть насолоджуватися життям, сприймаючи виконання службових обов'язків як тимчасове заняття, яке не розглядається як життєво корисне чи необхідне. КВВПІ строкової служби з високою ЕПД керуються ціллю самоствердження, сприймаючи керування підрозділом як можливість досягти в подальшому значущого соціального статусу та використати отриманий досвід діяльності для подальшого працевлаштування.

Встановлено що для КВВПІ контрактної служби з низькою ЕПД характерно домінування конкретних цінностей власного добробуту, навіть за рахунок вибору невідповідної для них праці. У КВВПІ контрактної служби з середньою ЕПД домінуючими цінностями є цінності міжособового спілкування, заради яких вони готові поступатися власними інтересами та намагаються створити для себе простір товариських взаємовідносин у колективі. КВВПІ строкової служби з високою ЕПД відчують себе реалізованими у своїй професії, яка виступає основною ціллю їх теперішнього життя та не прагнуть демонструвати оточуючим свою значущість.

Особливостями діяльності КВВПІ є виконання ним бойових завдань по гасінню пожежі та рятуванню людей, що потребує розвиненого просторового інтелекту: забезпечення бойового розгортання у мінімально короткий термін, визначення напрямку та способу прокладання рукавних ліній, місць розгалуження з урахуванням використання мінімальної кількості рукавів у лініях, позицій стільників та ін..

Розроблено модель просторового інтелекту КВВПІ, що включає конструктивні здібності теоретичного і практичного плану та характеризується: 1) незалежністю вмісту і операцій від ситуаційного контексту; 2) можливістю втілювати уявні операції на практиці; 3) інваріантністю операції відносно простору; 4) швидкістю виконання операцій. Використання даної моделі надає можливість прогнозування не лише природно-технічного, а й загальнонаукового інтелектуального рівня КВВПІ.

Встановлено, що КВВПІ контрактної служби володіють розвинутішою сферою просторового мислення по параметру просторове узагальнення ($U=12200,500$; $p<0,05$). Це пов'язано з необхідністю оперування тривимірними об'ємними зображеннями під час надзвичайних умов діяльності. Низький рівень розвинутості просторового узагальнення КВВПІ строкової служби пов'язаний з середнім рівнем освіти, під час здобуття якої розвивається тільки здатність оперувати двовимірними зображеннями у площині.

Визначено, що ЕПД КВВПІ строкової служби не пов'язана з просторовим інтелектом. Це обумовлено використанням теоретичних знань для керування оперативними діями пожежного підрозділу. ЕПД КВВПІ контрактної служби пов'язана з такими параметрами просторового інтелекту, як просторова уява та

конструктивні практичні здібності, що свідчить про активне використання досвіду та наочно-діяльнісного мислення під час виконання завдань.

Виявлено статистично достовірні відмінності за таким параметром комунікативної сфери, як комунікативний потенціал (у КВВПП строкової служби $N=16,337$; $p<0,01$), (у КВВПП контрактної служби $N=7,877$; $p<0,05$). КВВПП строкової та контрактної служби з високим рівнем ЕПД активно використовують комунікативні здібності для підпорядкування оточуючих, успішного впливу на співслужбовців та інших учасників надзвичайної ситуації, досягнення мети з порятунку людей та матеріальних засобів. Налагодження взаємодії командира та підлеглих створює умови для ефективного управління та виконання військово-професійних завдань, що призводить до поступового вдосконалення комунікативних навичок під час групової діяльності усіх учасників міжособистісного спілкування.

Виявлено статистично достовірні відмінності за такими типами відношення до оточуючих, як «авторитарний» ($N=7,458$; $p<0,05$) та «альтруїстичний» ($N=12,652$; $p<0,01$) у КВВПП строкової служби з різним рівнем ЕПД, у КВВПП контрактної служби – з «товариським» ($N=5,757$; $p<0,05$). Високі показники під час діяльності КВВПП строкової служби досягаються завдяки «героїчній моделі» допомоги оточуючим. При цьому ЕПД обумовлено самотійним вирішенням складних питань. В такому випадку вся відповідальність за виконання завдання одноосібно лягає на КВВПП, який не дає змоги проявити себе своїм підлеглим, навіть, при виконанні простих завдань з якими вони можуть впоратися самотійно. Дана модель поведінки доводить свою ефективність при виконанні визначеної кількості завдань з якою може впоратися керівник та низьким рівнем підготовки підлеглих, але може призводити до негативних наслідків та значних втрат часу під час великої кількості непередбачуваних подій в надзвичайних умовах діяльності. КВВПП контрактної служби демонструють «колективну модель» допомоги оточуючим. При цьому ЕПД обумовлено взаємною підтримкою під час вирішення складних завдань. Дана модель допомоги дає змогу зосередити увагу КВВПП на раціональному використанні усіх людських ресурсів підрозділу, за рахунок делегування обов'язків підлеглим, які сприймаються, як компетентні фахівці, при цьому КВВПП визначає пріоритетні напрями роботи, приймає командирські рішення та розподіляє навантаження на ділянках праці.

Після визначення усієї сукупності психологічних особливостей які зумовлюють ЕПД КВВПП було розраховано їх міру зв'язку та з'ясовано сукупним впливом яких психологічних особливостей в більшості випадків визначається ЕПД КВВПП. В подальшому було підраховано коефіцієнт детермінації психологічних особливостей, що зумовлюють ЕПД КВВПП строкової та контрактної служби.

У 53,13% ЕПД КВВПП строкової служби зумовлено впливом таких психологічних особливостей, як: адаптивний потенціал, який вносить найбільший вклад в оцінку ЕПД ($\beta = 0,412$), цінність активного діяльного життя ($\beta = 0,228$),

долаюча поведінка вступ в соціальний контакт ($\beta = 0,219$), комунікативний потенціал ($\beta = 0,121$), локус контролю Я ($\beta = 0,109$).

У 52,16% ЕПД КВВПІ контрактної служби зумовлено впливом таких психологічних особливостей, як: цінність цікава робота ($\beta = 0,270$), конструктивні практичні здібності ($\beta = 0,243$), комунікативний потенціал ($\beta = 0,231$), цінність відповідальність ($\beta = 0,210$). Кожна з представлених у переліку психологічних особливостей вносить приблизно однаковий вклад в оцінку ЕПД КВВПІ контрактної служби та корелює з нею позитивно.

У четвертому розділі «Програма тренінгу розвитку сфер особистості командирів відділень військових пожежних підрозділів, що визначають психологічні особливості ефективності професійної діяльності» представлені теоретико-методологічне обґрунтування, опис і оцінка ефективності програми розвитку сфер особистості, що зумовлюють ефективність професійної діяльності командирів відділень військових пожежних підрозділів.

На підставі вивчення психологічних особливостей ЕПД розроблено програму тренінгу розвитку особистісних особливостей командирів відділень військових пожежних підрозділів строкової та контрактної служби, що сприяють їх ефективності професійної діяльності.

Програма тренінгу передбачає групову форму роботи і побудована на принципах комплексності, системності, послідовності і диференційованості.

Програма психокоригувальних заходів включає три основні етапи роботи.

Тривалість тренінгу: 5 днів по 3 години. Графік проведення: з 14.00 до 17.00.

Структура тренінгу:

- ✓ перший етап - введення і знайомство (1-й день роботи);
- ✓ другий етап - розвиток необхідних вмінь (другий, третій та четвертий дні роботи);
- ✓ третій етап - закріплення навичок та підбиття підсумків (5-й день роботи).

Структура одного дня роботи: перший етап – розминка; другий етап - групові вправи; третій етап - підбиття підсумків дня.

Групові завдання тренінгу було розроблено та модифіковано, враховуючи специфіку трудової діяльності КВВПІ. Під час виконання деяких завдань використовувався звуковий супровід пожежі, руйнування будівель, криків потерпілих та вибухів. Вправи тренінгу включали комплексне розвинення системи відношень до діяльності у надзвичайних умовах. Під час проведення тренінгу враховувалися моделі ЕПД КВВПІ строкової та контрактної служби у емоційно-регуляторній, мотиваційно-потребовій, комунікативній сферах та сфері просторового інтелекту. Кожне з завдань передбачало задіяння психологічних механізмів розвитку та самовдосконалення у декількох сферах особистості одночасно. Під час виконання деяких завдань кожен з КВВПІ по черзі виконував керівні функції. Основні акценти наданих у тренінгу вправ та подальша рефлексія завдань варіювалися в залежності від форми служби та враховуючи детермінаційні моделі досягнення ЕПД КВВПІ строкової та контрактної служби.

Проведено аналіз результатів тренінгової програми у КВВПП строкової й контрактної служби. Дані наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Оцінювання зрушень в експериментальних групах до і після проведення тренінгу

Параметри	Професійна реалізація	Стратегії професійної поведінки	Професійна витривалість	Визначення себе у колективі
Значення критерія Вілкоксона для КВВПП строкової служби	-11,892	-13,395	-12,938	-12,653
p – рівень значущості	0,001	0,001	0,001	0,001
Значення критерія Вілкоксона для КВВПП контрактної служби	-12,397	-13,190	-13,292	-12,934
p – рівень значущості	0,001	0,001	0,001	0,001

Встановлено достовірне підвищення рівня профпридатності й суб'єктивного відчуття задоволеності від своєї професійної діяльності, визначення перспектив подальшого професійного та життєвого розвитку, формування доцільніших стратегій професійної поведінки, підвищення стресостійкості й адаптивності, впевненості у собі та у своїх діях, покращення емоційно-вольової регуляції, ставлення до підлеглих, керівників та співслужбовців, розвинення здатності до співробітництва, комунікативних здібностей.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні проведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми психологічних особливостей ефективності професійної діяльності командирів відділень військових пожежних підрозділів та на цій основі розроблено психотренінгову програму розвитку сфер особистості даної категорії фахівців, які визначають ефективність професійної діяльності.

1. На основі аналізу теоретико-методологічних підходів до вивчення проблеми ефективності професійної діяльності та розробленої категоріальної моделі ефективності професійної діяльності є складовою частиною успішності фахівця, сукупністю об'єктивних предметно-технологічних показників та витрат і системи відношень до діяльності. Ефективність професійної діяльності

опосередковано детермінується зовнішніми умовами діяльності через психологічні особливості фахівця.

2. Створено модель диференціації умов діяльності, основу якої складає двомірний простір інтенсивності та частоти прояву екстремального фактора. На базі даної моделі надзвичайні умови діяльності визначено, як умови праці, які характеризуються раптовою дією високо інтенсивних екстремальних факторів, що представляють потенційну небезпеку для здоров'я та життя працівника, а також загрозу для здоров'я та життя інших людей або збереження матеріальних цінностей. Виділено ділові (теоретичні знання та практичні навички) та психологічні критерії (система відношень до діяльності: професійна реалізація, стратегії професійної поведінки, професійна витривалість, визначення себе у колективі) оцінки ефективності професійної діяльності командирів відділень військових пожежних підрозділів.

3. Розроблено модель ключових психологічних особливостей, які впливають на ефективність професійної діяльності командирів відділень військових пожежних підрозділів, яка включає чотири блоки: емоційно-регуляторну сферу (стійкість до впливу стрес-факторів, емоційно-вольовий контроль, висока адаптивність, поведінкова регуляція, активна та адекватне подолання складних ситуацій, здатність до відображення та ефективної переробки емоційних вражень, позитивний емоційний стан); мотиваційно-потребову сферу (спрямованість на військову службу, мотивованість на досягнення успіху, прагнення досягти високих професійних результатів); просторовий інтелект (розвинутість орієнтації у просторі, здатність приймати рішення в умовах дефіциту часу й інформації) та комунікативну сферу (здатність впливати на підлеглих, комунікативна компетентність, готовність до співробітництва).

4. Виявлено відмінності в особливостях та структурі емоційно-регуляторної сфери командирів відділень військових пожежних підрозділів строкової та контрактної служби з різним рівнем ефективності професійної діяльності. Структурна модель даної сфери командирів відділень військових пожежних підрозділів строкової служби включає дві низько-ефективні моделі регуляції: уникнення і недиференційований копінг, та одну ефективну – адаптивну поведінку. У командирів відділень військових пожежних підрозділів контрактної служби низько-ефективна модель регуляції представлена деструктивним захистом, середньо-ефективна – про соціальним та асоціальним копінгом, а високо-ефективна – готовністю до дій. Командири відділень військових пожежних підрозділів строкової служби сприймають стресову ситуацію як загрозу та відчувають труднощі при виборі коректних поведінкових стратегій, на відміну від командирів відділень військових пожежних підрозділів контрактної служби які сприймають стресову ситуацію як виклик. Встановлено, що командири відділень військових пожежних підрозділів строкової служби відрізняються від командирів відділень військових пожежних підрозділів контрактної служби нижчою здатністю до перероблення емоційних станів та їх відображення. Домінуючим емоційним профілем у всіх шести групах є профіль

цікавості, який відображає військову соціалізацію командирів відділень військових пожежних підрозділів в рамках служби. Командири відділень військових пожежних підрозділів характеризуються домінуванням захисних тенденцій в емоційному стані, для підтримання «безпечного емоційного середовища». При цьому пасивна захисна позиція в емоційній сфері, на відміну від активної призводить до зниження рівня ефективності професійної діяльності.

5. На основі дослідження особливостей та структури мотиваційно-потребової сфери встановлено, що для командирів відділень військових пожежних підрозділів строкової служби характерно домінування матеріальних цінностей над духовними. У командирів відділень військових пожежних підрозділів строкової служби спостерігається феномен «конкретизації цілей самоствердження через професію». З зростанням рівня ефективності професійної діяльності відбувається перехід від цінностей задоволення через невизначеність цінностей до цінностей досягнення значущого положення. У командирів відділень військових пожежних підрозділів контрактної служби спостерігається феномен «дематеріалізації та деіндивідуалізації» цінностей коли матеріальні та егоцентричні цінності зсуваються на нижчі щаблі у ієрархії. З зростанням рівня ефективності професійної діяльності домінуючими цінностями стають спочатку цінності дружніх відносин, а потім суспільне благополуччя. Командири відділень військових пожежних підрозділів контрактної служби розглядають професійну діяльність як проміжну ціль за для благополуччя інших людей. В свою чергу командири відділень військових пожежних підрозділів строкової служби розглядають обов'язки командира відділення як засіб для досягнення власного добробуту.

6. Встановлено феномен ускладнення сфери просторового інтелекту командирів відділень військових пожежних підрозділів в зв'язку з активним використанням конструктивних практичних здібностей у повсякденній діяльності та набуттям досвіду вирішення складних просторових службових завдань під час надзвичайних умов діяльності. Структура основних чинників ефективності професійної діяльності у сфері інтелекту командирів відділень військових пожежних підрозділів контрактної служби, на відміну від командирів відділень військових пожежних підрозділів строкової служби пов'язана з такими параметрами просторового інтелекту, як просторова уява та конструктивні практичні здібності.

7. На основі дослідження особливостей та структури комунікативної сфери встановлено, що командири відділень військових пожежних підрозділів строкової та контрактної служби з високим рівнем ефективності професійної діяльності активно використовують комунікативні здібності для підпорядкування оточуючих, успішного впливу на співслужбовців та інших учасників надзвичайної ситуації, для досягнення мети з порятунку людей та матеріальних засобів. Виявлено феномен зсуву показників типу відносин у командирів відділень військових пожежних підрозділів строкової служби з високим рівнем ефективності професійної діяльності за фактором «домінування –

підпорядкування» у напрямі домінування і обрання «авторитарного» та «альтруїстичного» типу відносин до оточуючих. Виявлено феномен зсуву показників типу відносин у командирів відділень військових пожежних підрозділів контрактної служби з високим рівнем ефективності професійної діяльності за фактором «товариськість – агресивність» у напрямі товариськості і обрання «товариського» типу відносин до оточуючих. Командири відділень військових пожежних підрозділів строкової служби досягають успіхів у своїй професійній діяльності шляхом контролю над своєю поведінкою та поведінкою інших. При цьому порятунок і допомога іншим сприймається як можливість довести свою значущість. Командири відділень військових пожежних підрозділів контрактної служби з високою ефективністю професійної діяльності намагаються вирішувати складні завдання спільно з підлеглими та разом долати складні перешкоди.

8. Розроблено детермінаційну модель ефективності професійної діяльності командирів відділень військових пожежних підрозділів строкової служби. Дана модель включає активну мобілізацію адаптивних ресурсів для подолання небезпечної ситуації, при цьому суб'єктивно відповідальність за досягнення високих результатів сприймається як «одноосібна прерогатива» командира відділення. Командири відділень військових пожежних підрозділів строкової служби з високою ефективністю професійної діяльності сприймають завдання як необхідність ліквідувати небезпечну для оточуючих «загрозу», що вимагає «героїчної» моделі поведінки. Даний тип досягнення ефективності пов'язаний з досягненням високих результатів, але в свою чергу може призводити до швидкого професійного вигорання. Детермінаційну модель ефективності професійної діяльності командирів відділень військових пожежних підрозділів контрактної служби умовно можна назвати «командна гра». Складні умови діяльності командирів відділень військових пожежних підрозділів контрактної служби сприймають як можливість разом зі своїм підрозділом відповісти на «виклик». При цьому вони готові негайно мобілізувати свої здібності та ресурси під час виконання завдання, тобто перейти від «оперативного спокою» до «готовності діяти».

9. Розроблено програму тренінгу розвитку сфер особистості командирів відділень військових пожежних підрозділів строкової та контрактної служби, що сприяють їх ефективності професійної діяльності. Мішенями тренінгу визначено розвинення особистісного потенціалу у сферах: просторового інтелекту, емоційно-регуляторній, мотиваційно-потребовій та комунікативній. Проведено аналіз результатів тренінгової програми у командирів відділень військових пожежних підрозділів строкової та контрактної служби, встановлено достовірне підвищення рівня профпридатності та суб'єктивного відчуття задоволеності від своєї професійної діяльності, визначення перспектив подальшого професійного та життєвого розвитку. Програма тренінгу показала свою ефективність і може бути рекомендована для подальшого використання.

Потребує подальшого дослідження проблема узагальнення та створення прогностичних моделей, які могли б змістовно відобразити психологічні особливості ефективності професійної діяльності представників інших ризиконебезпечних професій.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1) **Цокота, В. Р.** Проблеми психологічної диференціації особливих та надзвичайних умов діяльності / В. Р. Цокота // Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. – Харків: УЦЗУ, 2010. – Вип. 8. – С. 225–231.

2) **Цокота, В. Р.** Психологічні особливості регуляторної сфери, які впливають на ефективність професійної діяльності військових пожежних строкової та контрактної служби / М. Є. Жидко, В. Р. Цокота // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка Національної АПН України; за ред. С. Д. Максименка. – Т. 13, част. 6. – К., 2011. – С. 101–110.

3) **Цокота, В. Р.** Модифікація методики «незакінчені речення» для діагностики професійно психологічної придатності до діяльності в надзвичайних умовах / В. Р. Цокота // Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. – Т. 2., Вип. 9. – Харків: УЦЗУ, 2011. – С. 271–282.

4) **Цокота, В. Р.** Психологічні особливості стійкості військових пожежних до стресу під час діяльності в надзвичайних умовах / В. Р. Цокота // Вісник Одеського національного університету. Серія: Психологія. – Т. 16, Вип. 2. – Одеса: ОНУ, 2011. – С. 162–168.

5) **Цокота, В. Р.** Сформированность социальной идентичности как показатель уровня личностной зрелости / В. Р. Цокота, Е. И. Толстая // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія «Психологія» – Вип. 48, № 985. – 2011. – С. 82–87

6) **Цокота, В. Р.** Психологічні особливості структури регуляторної сфери військових пожежних строкової та контрактної служби / В. Р. Цокота // Вісник ХДП ім. Г. С. Сковороди. Психологія. – Харків: ХНПУ, 2012. – Вип. 42., част. 2. – С. 196–204.

7) **Цокота, В. Р.** Модифікація методики «незакінчені речення» для діагностики професійно психологічної придатності до діяльності в надзвичайних умовах / В. Р. Цокота // Матеріали VII міжнародної науково-практичної конференції «Наука: теорія і практика – 2011». – м. Перемишль: Наука и навчання, 2011 р. – Вип. 6. – С. 40–44.

8) **Цокота, В. Р.** Особливості просторового інтелекту військових пожежних / В. Р. Цокота // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Методологія досліджень та сучасні соціальні, економічні, технологічні проблеми розвитку суспільства». – м. Харків: КНТЕУ, ХТЕІ, КНТЕУ, 2011 р. – С. 273–274.

9) **Цокота, В. Р.** Психологічні особливості регуляторної сфери, які впливають на ефективність професійної діяльності військових пожежних

строкової та контрактної служби / В. Р. Цокота // Матеріали IV Всеукраїнська науково-практичної конференції «Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України». – м. Хмельницький: НАДПСУ, 2011. – С. 359–360.

10) **Цокота, В. Р.** Психологічні особливості просторового інтелекту, які впливають на ефективність професійної діяльності військових пожежних строкової та контрактної служби / В. Р. Цокота // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Гене́за буття особистості», 19-20 грудня 2011 року. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2011. – Т. 2. – С. 374–378.

11) **Цокота, В. Р.** Психологічні особливості комунікативної сфери командирів відділення військового пожежного підрозділу / В. Р. Цокота // Матеріали Восьмої наукової конференції Харківського університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Новітні технології для захисту повітряного простору», 18 – 19 квітня 2012 року. – Х. : ХУПС ім. І. Кожедуба, 2012. – С. 393.

12) **Цокота, В. Р.** Особливості ефективності професійної діяльності в надзвичайних умовах / В. Р. Цокота // Матеріали науково-практичної конференції студентів та молодих вчених «Психологія в сучасному світі». – м. Харків: Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», 2011 р. – С. 43.

13) **Цокота, В. Р.** Психологічні особливості регуляторної сфери військових пожежних / В. Р. Цокота // Матеріали Всеукраїнської науково-технічної конференції «Інтегровані комп'ютерні технології в машинобудуванні», ІКТМ-2011. – м. Харків: Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», 2011 р. – С. 275.

14) **Цокота, В. Р.** Психологічні особливості самопочуття, які впливають на ефективність професійної діяльності командирів відділень військових пожежних підрозділів / В. Р. Цокота // Матеріали Міжнародної молодіжної конференції «Вектори психології – 2012», 23 квітня 2012 р. – м. Харків: «Оперативна поліграфія», 2012. – С. 196–198.

АНОТАЦІЇ

Цокота В. Р. Психологічні особливості ефективності професійної діяльності командирів відділень військових пожежних підрозділів. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах». Національний університет цивільного захисту України. – Харків, 2013.

Робота присвячена дослідженню психологічних особливостей ефективності професійної діяльності командирів відділень військових пожежних підрозділів. Розроблено суб'єктивні та об'єктивні критерії, визначено психологічні особливості ефективності професійної діяльності командирів відділень військових пожежних підрозділів строкової та контрактної служби. Запропоновано модель диференціації умов діяльності у двомірному просторі за інтенсивністю та частотою прояву екстремального фактора. Виділено ділові та психологічні

критерії оцінки ефективності професійної діяльності командирів відділень військових пожежних підрозділів. Для діагностики психологічних критеріїв розроблено та стандартизовано методику діагностики системи відношень до діяльності у надзвичайних умовах. Розроблено модель ключових психологічних особливостей ефективності професійної діяльності командирів відділень військових пожежних підрозділів, яка заснована на психологічній діагностиці чотирьох сфер: емоційно-регуляторної, мотиваційно-потребової, просторового інтелекту та комунікативної. Визначено їх особливості та структура у командирів відділень військових пожежних підрозділів строкової та контрактної служби з різним рівнем ефективності професійної діяльності. Запропоновано та впроваджено програму тренінгу, яка показала свою ефективність.

Ключові слова: ефективність професійної діяльності, командири відділень військових пожежних підрозділів, психологічні особливості, емоційно-регуляторна сфера, мотиваційно-потребова сфера, просторовий інтелект, комунікативна сфера.

Цокота В. Р. Психологические особенности эффективности профессиональной деятельности командиров отделений военных пожарных подразделений. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.09 – «Психология деятельности в особых условиях». Национальный университет гражданской защиты Украины. – Харьков, 2013.

Работа посвящена исследованию психологических особенностей эффективности профессиональной деятельности командиров отделений военных пожарных подразделений. Разработаны субъективные и объективные критерии, определены психологические особенности эффективности профессиональной деятельности командиров отделений военных пожарных подразделений срочной и контрактной службы. Предложена модель дифференциации условий деятельности в двухмерном пространстве по интенсивности и частоте проявления экстремального фактора. Выделены деловые и психологические критерии оценки эффективности профессиональной деятельности командиров отделений военных пожарных подразделений. Для диагностики психологических критериев разработана и стандартизирована методика диагностики системы отношений к деятельности в чрезвычайных условиях. Разработана модель ключевых психологических особенностей эффективности профессиональной деятельности командиров отделений военных пожарных подразделений, основанная на психологической диагностике четырех сфер: эмоционально-регуляторной, мотивационно-потребностной, пространственного интеллекта и коммуникативной. Определены их особенности и структура у командиров отделений военных пожарных подразделений срочной и контрактной службы с разным уровнем эффективности профессиональной деятельности.

Выявлены различия в психологических особенностях и структуре регуляторной сферы командиров отделений военных пожарных подразделений

срочной и контрактной службы с разным уровнем эффективности профессиональной деятельности. Достижению эффективности профессиональной деятельности командиров отделений военных пожарных подразделений срочной службы способствует активная мобилизация адаптивных ресурсов в чрезвычайной ситуации, которая оценивается как «угроза». Командиры отделений военных пожарных подразделений контрактной службы с высоким уровнем эффективности профессиональной деятельности воспринимают чрезвычайную ситуацию как «вызов», они быстро переходят из состояния «оперативного покоя» к «готовности действовать».

Установлено, что командиры отделений военных пожарных подразделений срочной службы отличаются от командиров отделений военных пожарных подразделений контрактной службы более низкой способностью к переработке эмоциональных состояний и их отображению. Командиры отделений военных пожарных подразделений срочной службы с низкой эффективностью профессиональной деятельности пытаются избежать «угрожающей» ситуации, отстраниться от принятия важных командирских решений. Низкие показатели эффективности профессиональной деятельности командиров отделений военных пожарных подразделений контрактной службы связаны с неуверенностью в своих профессиональных навыках и приводят к нежеланию налаживать и поддерживать межличностные отношения с подчиненными и сослуживцами, ощущению неудовлетворенности своими профессиональными успехами. Командиры отделений военных пожарных подразделений характеризуются преобладанием защитных тенденций в эмоциональном состоянии, для поддержания «безопасной эмоциональной среды». При этом пассивная защитная позиция в эмоциональной сфере, в отличие от активной приводит к снижению уровня эффективности профессиональной деятельности.

Установлено особенности и структуру мотивационно-потребностной сферы командиров отделений. Эффективность командиров отделений срочной службы связана с конкретной целью самореализации через профессиональную реализацию и воспринимается как средство достижения абстрактной цели уверенности в себе, для этой группы характерно доминирование материальных ценностей над духовными. У командиров отделений срочной службы наблюдается феномен «конкретизации цели самоутверждения через профессию». Эффективность командиров отделений контрактной службы связана с реализацией этических и альтруистических целей принятия других людей, путем профессиональной помощи окружающим. У командиров отделений контрактной службы наблюдается феномен «дематериализации и деиндивидуализации» ценностей, когда материальные и эгоцентричные ценности сдвигаются на низшие ступени иерархии.

Установлен феномен развития и усложнения сферы пространственного интеллекта командиров отделений военных пожарных подразделений. Структура основных факторов эффективности профессиональной деятельности в сфере интеллекта командиров отделений военных пожарных подразделений

контрактной службы, в отличие от командиров отделений военных пожарных подразделений срочной службы связана с такими параметрами пространственного интеллекта, как пространственное воображение и конструктивные практические способности.

Структура основных факторов эффективности профессиональной деятельности в коммуникативной сфере командиров отделений военных пожарных подразделений связана с таким параметром, как коммуникативный потенциал. Обнаружено феномен сдвига показателей типа отношений у командиров отделений военных пожарных подразделений срочной службы с высоким уровнем эффективности профессиональной деятельности по фактору «доминирование - подчинение» в направлении доминирования и избрание «авторитарного» и «альтруистического» типа отношений к окружающим. Обнаружен феномен сдвига показателей типа отношений у командиров отделений военных пожарных подразделений контрактной службы с высоким уровнем эффективности профессиональной деятельности по фактору «общительность - агрессивность» в направлении товарищества и избрания «товарищеского» типа отношений к окружающим.

После определения всей совокупности психологических особенностей обуславливающих эффективность было рассчитано их степень связи и выяснено совокупным влиянием каких психологических особенностей в большинстве случаев определяется эффективность командиров отделений военных пожарных подразделений, подсчитан коэффициент детерминации. Предложена и внедрена программа тренинга, которая показала свою эффективность.

Ключевые слова: эффективность профессиональной деятельности, командиры отделений военных пожарных подразделений, чрезвычайные условия деятельности, психологические особенности, эмоционально-регуляторная сфера, мотивационно-потребностная сфера, пространственный интеллект, коммуникативная сфера.

Tsokota V. Psychological features of the efficiency of the commanders of military units of fire departments. – Manuscript.

The dissertation for obtaining the scientific degree of Candidate of Psychological Science in specialization 19.00.09 – Psychology of special circumstances. National University of Civil Defence of Ukraine. – Kharkiv, 2013.

The thesis is devoted to the study of psychological features effectiveness of professional commanders of military units of fire departments. A subjective and objective criteria defined psychological features effectiveness of professional commanders of military units of fire departments in active service contract. The model of differentiation in terms of two-dimensional space by the intensity and frequency of extreme factor. Distinguished business and psychological criteria for evaluating the effectiveness of professional commanders of military units of fire departments. Developed and standardized method of diagnosis system of relations to work in extreme conditions for the diagnosis of psychological criteria. Developed model key personality

factors efficiency professional military commanders departments of fire departments, based on psychological diagnosis four areas. There are spatial intelligence, regulatory scope, emotional sphere and communicative sphere. Determined their features and structure of the commanders of military units of fire departments of compulsory military service and contract military service with different levels of efficiency professional. Proposed and implemented a training program, which has shown its effectiveness.

Keywords: efficiency professional, commanders of military units fire departments, psychological features, emotional and regulatory sphere, motivational and need sphere, spatial intelligence, communicative sphere.

Підписано до друку 21.02.13. Формат 60x84x16
Папір 80 г/м². Друк ризограф. Ум.друк.арк 1.0.
Тираж 100 прим. Вид. №101/13. Зам.№621/13.

Відділення редакційно-видавничої діяльності
Національного університету цивільного захисту України
61123, м. Харків, вул. Чернишевська, 94